

DOOR A. M. VAN DER WOEL

Op 15 Menachem-Aw 5750, 6 augustus 1990, overleed op 88-jarige leeftijd te Antwerpen de vroegere huisarts David Hausdorff. Met hem is een markant Rotterdammer heengegaan, die voor veel van zijn stadgenoten iets heeft betekend. Behalve als arts heeft Hausdorff zich in diverse functies ten dienste van de Nederlands Israëlitische gemeente en als schrijver over Joodse onderwerpen verdienstelijk gemaakt. De benoeming tot ridder in de orde van Oranje-Nassau in 1978 was daar een erkenning van. Hausdorff was een typische vertegenwoordiger van een groep inwoners, die in het vooroorlogse Rotterdam qua omvang en invloed belangrijk was, de orthodoxe Joden. Hij was zijn leven lang een trouw aanhanger van het geloof der vaders, dat hij met overtuiging uitdroeg. Overigens deed hij dit zonder de aandacht op zijn eigen persoon te vestigen. Bescheiden en vriendelijk in de omgang, was hij afkerig van uiterlijk vertoon en dikdoenerij. In zijn spreken rustig en direct haatte hij alle omhaal van woorden.

Door een leven van studie was Hausdorff een groot kenner van de rabbijnse literatuur. Zijn levenshouding werd grondig bepaald door zijn godsdienstige opvattingen. Als orthodoxe Jood trachtte hij volgens de Thora te leven. De leer en praktijk, die mede door hem in de Nederlands Israëlitische gemeente werden gepropageerd, zijn gebaseerd op de tradities van het historische Jodendom. Deze eisen een niet geringe persoonlijke inzet, zoals bij het onderhouden van de spijswetten. Hausdorff was daarin velen ten voorbeeld. Al waren er ook leden met liberaler opvattingen, voor hém was het vanzelfsprekend dat er op de sabbat niet werd gerookt, geen vuur of licht werd aangestoken of gedoofd en niet met fiets of auto werd gereden, zodat de reis naar de synagoge heen en terug te voet moest worden afgelegd. Dat niet-roken zag hij zelf niet als een offer, maar voor een man als Hausdorff, die men zich zonder sigaar nauwelijks kon voorstellen, moet dat toch zelfoverwinning gekost hebben.

Hausdorff moest als orthodoxe Jood niet veel hebben van bijbelkritiek en van het verspreiden van ideeën over Tenach, die hij in strijd achtte met de traditionele opvattingen van de grote Joodse

geleerden. Waar ze ter sprake kwamen bestreed hij onjoodse opvattingen en onjuiste interpretaties van oudjoodse literatuur. Overigens kon Hausdorff kritiek goed verdragen, maar niet zo erg als die niet gebaseerd was op uitgebreide kennis. Een hem typerende uitspraak is: 'We zijn een lastig volkje en weten vaak alles beter dan deskundigen, die vele studiejaren moesten geven om hun deskundigheid te bereiken'¹). Voor autoriteiten en prominenten had hij misschien iets te veel ontzag.

David werd op 2 november 1901 te Rotterdam geboren als zoon van de genaturaliseerde Duitsers Michael Saul Hausdorff²) en Helene Bondi³). Verder werden uit dit huwelijk vijf dochters geboren. Aangenomen mag worden dat van de zoon heel wat verwacht werd. In ieder geval moest hij veel studeren om in het leven vooruit te komen. Toch was de jeugd van David volgens eigen zeggen onbezorgd. Als jongen genoot hij van de drukte op en om de Maas, waar hij dichtbij woonde, in de Westerstraat. De zware sleperswagens waren hem van zijn jeugd af vertrouwd evenals de boten van de Batavierlijn. Als de Maas buiten zijn oevers trad stond ook de Westerstraat onder water. Iets waarvan zijn makkers uit de binnenstad nauwelijks notie hadden. De godsdienstlessen voerden hem bijna dagelijks naar de synagoge aan de Boompjes. Davids vader was in 1883 uit Duitsland gekomen als koopman en agent van buitenlandse firma's. Spoedig in het bestuur van de Joodse gemeente gekozen fungeerde hij jarenlang als voorzitter van het College van Kerkvoogden. In 1888 werd hij lid van de Grote Kerkeraad en was toen de enige Jood van orthodoxe signatuur in dat college. Hij was zeer ad rem, kreeg een grote invloed in de raad en was zeer bevriend met opperrabbijn Bernhard Löbl Ritter, die hij meestal door dik en dun steunde.

David Hausdorff bezocht na de lagere school het Erasmiaans Gymnasium. Hij had er Joodse en niet-Joodse vrienden, met wie over kwesties betreffende het Jodendom heel wat werd gediscussieerd. Zijn vader had een wat Pruisische mentaliteit en legde veel nadruk op goede rapporten. In die tijd kreeg de jonge Hausdorff spraakles van mevrouw Branco van Dantzig, een autodidact, die toen in de logopedie een vooraanstaande plaats innam. David lispelde en zij liet hem ter verbetering van zijn spraak oefeningen doen, die hem soms niet weinig verlegen maakten. Hausdorff vertelde met veel genoegen les in Grieks te hebben gehad van de dichter J.H. Leopold, die wel eens de gek stak met zijn spraak en met zijn ambitie om dokter te worden⁴).

Het Joodse leven vóór de oorlog in Rotterdam was levendig. Behalve twee grote synagogen en enige kleine chedresjoelen bestonden er minstens zeventig Joodse verenigingen op velerlei gebied, zoals weldadigheid, godsdienst, muziek en sport. Voor de kinderen onder de ruim 13.000 Joden waren er vijf Joodse godsdienstscholen. De lessen werden er buiten de officiële schooltijden gegeven, dus op zondagmorgen en, behalve op zaterdag, tussen de middag en na vieren. Het was niet gelukt in Rotterdam een bijzondere Joodse school op te richten, waar godsdienst en kennis van het Jodendom samen met de andere wettelijk voorgeschreven leervakken konden worden onderwezen. De meeste Joden vonden het namelijk van belang dat hun kinderen samen met andersdenkenden opgroeiden.

Naar het opgewekte Joodse leven van het vooroorlogse Rotterdam is Hausdorff blijven terugverlangen. Zelf heeft hij er dan ook een actief aandeel in gehad, onder andere als voorzitter van de Culturele Commissie, die onderwerpen betreffende het Jodendom in de ruimste zin aan de orde stelde. Op de in 'Tivoli' aan de Coolsingel belegde avonden kon het gebeuren dat uit alle hoeken van de stad de geïnteresseerden toestroomden. De opleving in de jaren dertig, als blijkt waarvan de Grote Synagoge aan de Botersloot ingrijpend verbouwd en uitgebreid werd, had veel te danken aan de toevloed van Duitse Joden sinds 1933 en de inspirerende leiding van de in 1930 benoemde nieuwe opperrabbin A.B.N. Davids. Toch had Hausdorff geen bijzondere band met deze opperrabbin. Evenals zijn vader was hij een groot bewonderaar geweest van de strak orthodoxe dr. Bernhard Löbl Ritter, die in 1928 vanwege een principiële meningsverschil met de Kerkeraad als opperrabbin was opgestapt. Opperrabbin Davids stond ook anders dan de Hausdorffs tegenover de wenselijkheid van een eigen Joodse staat in Palestina.

David Hausdorff studeerde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en bracht het daar tot semi-arts. In 1927 slaagde hij te Amsterdam voor het arts-examen. Nadat hij in verschillende kleine plaatsen als huisarts had waargenomen, is hij gedurende bijna twee jaar assistent geweest in het Joodse Ziekenhuis aan de Nes te Amsterdam. Op 1 februari 1930 heeft hij zich te Rotterdam gevestigd aan de West-Kruiskade 38a (later nr. 6a), waar hij met een onderbreking van bijna twee jaren tot 1978 in functie is gebleven. Die onderbreking viel in de oorlogsjaren. Vooral toen in 1942 de deportaties begonnen werd het leven voor de Joden onbeschrijflijk moei-

lijk. Tevoren hadden de bestuurders van de Joodse gemeente zich grote inspanningen getroost om de door beroepsverboden werkloos geworden gemeenteleden aan ondersteuning te helpen. In de eerste oorlogsjaren had ook Hausdorff in verschillende organisaties zijn best gedaan om gelden bijeen te brengen en hulp te mobiliseren, onder andere ten behoeve van de vakopleiding aan Joden. De bedoeling was om hen daardoor zo mogelijk voor emigratie in aanmerking te laten komen. Als bestuurslid van de Agoedas Jisroëil heeft hij enige jaren samen met Jos Vromen een bijlage van het Weekblad voor Israëlietische Huisgezinnen uitgegeven.

Hausdorff was geen lid van de Joodsche Raad, bureau Rotterdam, maar werd wel ontboden om, als er weer een groep van enige honderden Joden was opgeroepen, naar Loods 24 van de Gemeentelijke Handelsinrichtingen aan de Entrepotstraat te komen. Hier had hij als arts en Jood de moeilijke taak om de mensen, die te kennen gaven wegens hun gezondheidstoestand niet te kunnen vertrekken, te keuren. Op medische gronden heeft hij zoveel mogelijk stadgenoten afgekeurd, hen hierdoor tijdelijk voor deportatie behoedend. In de loods had hij te maken met de beruchte mensenjagers F.H. Aus der Fünten en F. Fischer, twee van de mannen die als de 'Drie van Breda' de geschiedenis zijn ingegaan.

Nadat bijna alle Rotterdamse Joden naar Westerbork waren afgevoerd, enige honderden uitgezonderd die een onderduikadres hadden gevonden, besloot Hausdorff na lange aarzeling in te gaan op een hem en zijn gezin geboden mogelijkheid om onder te duiken. Op 23 augustus 1943 vertrok hij daartoe op de fiets naar Vlaardingen begeleid door koeriersters uit de ondergrondse. Om niet op te vallen had hij zijn baard laten afknippen, waardoor hij bij aankomst op het schuiladres, Holyweg 4 bij het echtpaar M.H. Ruigrok en M.M. van der Burg, nauwelijks herkend werd door zijn eigen kinderen, die daar samen met zijn vrouw al eerder waren aangekomen. Ruim één jaar heeft het gezin Hausdorff uitsluitend binnenshuis doorgebracht. Na Dolle Dinsdag waagden de onderduikers het om af en toe buiten een luchtje te scheppen. Daarbij werd Hausdorff een keer aangehouden zonder zich te kunnen legitimeren. Door de flair van een andere onderduiker en de bereidheid van een Oostenrijkse soldaat een oogje dicht te knijpen ontkwam hij ternauwernood aan arrestatie. Dat de zorgen en moeilijkheden van deze zware jaren hun uitwerking niet hebben gemist was bij Hausdorff niet zo merkbaar, maar zijn tegenzin zich in zijn publicaties met deze tijd bezig te houden⁵⁾ spreekt in dit opzicht voor

58. Zittend het echtpaar Ruigrok-van der Burg, staand v.l.n.r.: Lion van Dijk, Mina van der Burg, B.A. van Dijk-van der Heijden, Lily Hausdorff, H.K. Hausdorff-Gradenwitz, Jehoeda van Dijk, D. Hausdorff en Marie van der Burg. Foto oktober 1957 (Gemeentearchief Vlaardingen).

zichzelf. De holocaust heeft behalve veel goede vrienden, bekenden en verre familie ook zijn moeder, twee ongetrouwde zusters, een zwager - de man van zijn uit Theresiënstadt teruggekeerde zuster - en neven en nichten het leven gekost.

Het viel niet mee om na de oorlog weer aan de slag te komen. Hausdorff had een lijst van al zijn patiënten bij zich, toen hij bij het Ziekenfonds kwam informeren of die, voor zover ze nog in leven waren, weer naar zijn praktijk konden worden overgeschreven. Men wees hem erop dat zijn patiënten inmiddels bij andere huisartsen waren terechtgekomen, en dat hij zelf maar moest zien hoe hij ze terug kreeg. Vanuit het 'verzet' kreeg hij wel financiële steun aangeboden, waarvoor hij bedankte, kennelijk omdat hij die niet hard nodig had. Het was een ontgoocheling voor de weergekeerde Joden, dat er voor het bereiken van rechtsherstel een lange juridische strijd geleverd moest worden met de staat der Nederlanden, eer zij hun effecten en andere bezittingen terug konden krijgen.

Uit concentratiekampen en onderduikadressen keerden in Rotterdam achthonderd Joden terug. Niet allen wensten na wat hun was overkomen nog langer als Jood door het leven te gaan. Materiële en psychische problemen bij veel teruggekeerden maakten dat de opbouw van het gemeentelven grote inspanning eiste van hen die tot het bestuur van de Nederlands Israëlitische gemeente toetraden. Vanaf het eerste uur heeft dokter Hausdorff zijn verantwoordelijkheid genomen. Hij achtte het zijn plicht om na de oorlog het zo geschonden Joodse leven in Rotterdam weer tot bloei te brengen. Meer dan dertig jaar is hij lid geweest van het dagelijks bestuur van de Joodse gemeente, de langste tijd als voorzitter. Lid van de raad was hij gedurende eenzelfde periode, maar van dit college wilde hij geen voorzitter zijn, omdat het houden van lange redevoeringen hem ten enenmale niet lag. Met voortreffelijke bestuurders als mr. Martin Levie, Hendrik van Daelen en Arthur Bosnak heeft Hausdorff zich intensief ingezet voor de bevordering van een orthodox geprofileerd godsdienstig leven. Dit gebeurde in een gemeente waarin onverschilligheid, assimilatiebehoefte en gemengde huwelijken evenzeer als elders voorkwamen. Verder was het een probleem dat jongeren, die het gemeentelven konden versterken, die elan en kwaliteit konden inbrengen en de voortrekkersrol overnemen, bijna allen vroeg of laat tot het besluit kwamen om te gaan emigreren; naar Israël of naar één van de Europese centra met een opgewekter Joods leven dan Rotterdam.

De grote zionistische opleving na 1948 bracht ook in de Maasstad de vanouds betrokken stellingen aan het wankelen en leidde eveneens tot een verschuiving van ideeën. Midden in dit soms pijnlijke proces stond Hausdorff. Met betrekking tot het grote strijdpunt van de 20ste eeuw of het wenselijk was in Palestina een eigen staat voor de Joden op te richten, nam Hausdorff aanvankelijk een afwijzend standpunt in. Als lid van de in 1912 opgerichte vereniging Agoedas Jisroël was hij van mening dat de vestiging van een Joodse staat moest wachten tot de komst van de Messias en dat de zionistische staat daarom niet beschouwd mocht worden als de werkelijke Joodse staat van de toekomst. De Agoeda bestond uit aanhangers van een onafhankelijke orthodoxie, die vonden dat het niet uitmaakte waar een Jood in de wereld woonde, als hij maar leefde en werkte volgens de Thora⁶). Voor de oorlog verzette de Agoeda zich tegen het nationale streven van de Zionisten en eiste dat het Jodendom zich zou richten op Thora en Traditie. Men zocht naar oplossingen voor de problemen van het Joodse volk in de geest van de Thora. De uitspraken daarvan werden als bindend beschouwd voor het gedrag van elke individuele Jood en voor elke Joodse gemeenschap.

De Agoeda streefde internationaal naar een organisatorisch verband tussen Joden in Oost- en West-Europa en naar bevordering van de Joodse opvoeding en van de Thorastudie in die landen. Zionisten gingen en gaan er vanuit dat een minderheid zich moet neerleggen bij meerderheidsbesluiten. Dit was voor Agoedisten onaanvaardbaar, zeker in die gevallen waarin de meerderheid voorstellen wilde doorvoeren die tegen de Thora indruisten.

Een derde stroming was die van de Mizrachisten die, hoewel traditioneel orthodox, toch ook de stichting van een Joods nationale staat in Eretz Jisraël nastreefden. Aanhangers van deze richting waren de opperrabbijnen A.B.N. Davids en L. Vorst. Hausdorff kante zich vóór de oorlog behalve tegen het Zionisme ook tegen de mizrachistische opvattingen. De tegenstelling tussen Mizrachisme en Zionisme is naderhand sterk verminderd en ook het Agoedisme is andere accenten gaan leggen. Dit door de uitzonderlijke feiten dat in 1948 de staat Israël kon worden uitgeroepen, dat deze staat zich ondanks oorlogen tegen de nabuurlanden wist te handhaven en dat ook veel orthodoxe Joden er hun nieuwe vaderland vonden. Gingen bij de anti-Zionisten de scherpe kantjes er wat af, anderzijds kwamen niet-godsdienstige Joden door identificatie met de staat Israël en zijn geschiedenis positiever te staan te-

genover de orthodoxie, hoewel die politiek niet zelden theocratische standpunten huldigt. Hierbij zijn het niet de democratisch gekozen politici, maar de schriftgeleerde rabbijnen die het in laatste instantie voor het zeggen hebben. In zijn eigen gezin is Hausdorffs houding tegenover het Zionisme wel eens een pijnlijk geschilpunt geweest. Twee van zijn kinderen zijn naar Israël gegaan en mede daardoor is hij op den duur veel positiever over het zionistisch streven gaan denken. Ook al omdat bijna alle Joodse ouders na de oorlog hun kinderen hebben opgevoed met de gedachte dat ze eens zouden weggaan naar Israël. Hausdorff bekende zelf die behoefte nooit gevoeld te hebben.

Twee onderwerpen moeten nog worden aangeroerd: zijn onderwijs en zijn publicaties. Ze kunnen niet los van elkaar worden gezien. Het werk op de Joodse godsdienstschool lag Hausdorff altijd al na aan het hart. Zelf had hij 'tüchtig gelernt' en als alle rabbijnen zag hij 'kennis' als de belangrijkste voorwaarde voor een leven op traditioneel halachische basis. Als lid van de Centrale Onderwijscommissie van het Nederlands Israëlietisch Kerkgenootschap viel het hem op dat er geen lesmateriaal was, dat voor kinderen te begrijpen was: niet over de Joodse geschiedenis, niet over het Joodse leven en niet over de verschillende vaste gebeden. Mede door zijn toedoen verscheen een serie losbladige cursussen van de Centrale Onderwijs Commissie. Hieruit kwamen twee door hem geschreven veelgebruikte boeken voort. De Joodse voorschriften en dagelijkse gebruiken legde hij aan de jeugd uit in het boek 'Jom Jom', waarvan in 1984 de vierde druk verscheen. De bijbelse geschiedenis behandelde hij in 'Van Adam tot Ezra', dat ook al minstens drie maal is herdrukt⁷⁾. De reden hiervan is dat ook andere Joodse gemeenten in Nederland en zelfs de nederlandstalige Joden in België ze in gebruik hebben genomen. Voorts heeft hij de Hagada opnieuw vertaald en toegelicht. Deze publicatie moest ook al herdrukt worden, wat ook het geval is met zijn hulpboekje bij de studie van Misjna en Talmoed 'lema'an jaroets'. Om de sjoeldiensten, waarin gebeden in het Hebreeuws worden uitgesproken, voor de bezoekers begrijpelijker te maken heeft Hausdorff bovendien diverse gebeden vertaald en van uitleg voorzien. Voor de 23ste druk van de Nederlandse Tefilla, het gebedenboek voor het hele jaar, is door hem een inleiding geschreven; daarom heet deze druk de 'Siddeer van Hausdorff'⁸⁾. Verder schreef hij veel artikelen in het mededelingenblad van de N.I.G. Rotterdam 'Van Maand tot Maand', dat mede door hem in 1966 is opgericht.

Vanzelfsprekend verzamelde hij in zijn lange leven een grote en waardevolle collectie Joodse literatuur, daarbij voortbouwend op wat zijn vader eerder had bijeengebracht. Ondanks zijn liefde voor een leven van studie was Hausdorff toch niet het type van een kamergeleerde. Hij had sterk de behoefte om de verworven kennis door te geven. Dat deed hij door middel van zijn publicaties en het geven van cursussen. Het was een wonder dat hij voor dit alles naast zijn beroeps- en bestuursbezigheden nog tijd wist te vinden.

Daar hij van mening was dat Joden met de Joodse heilige geschriften en met de interpretatie ervan voortdurend bezig moeten zijn, vond hij toerusting daartoe in de vorm van godsdienstlessen onontbeerlijk. Zelf gaf hij op sabbat Rasji-, Gemara- of Misjna-cursussen aan jongelui en ouderen. Daarin heeft hij met enthousiasme en grote inzet zijn kennis inzake het Jodendom uitgedragen. Wat ook in brede kringen is gewaardeerd. Tot op hoge leeftijd was hij in staat dit lesgeven, dat hem veel energie kostte, vol te houden. Na de oorlog zijn er momenten geweest dat de Joodse school nog bezocht werd door bijna honderd leerlingen, maar als gevolg van het wegtrekken van de jeugd is dit aantal in de loop van de jaren voortdurend teruggelopen, tot enige tientallen in 1978.

Speciale belangstelling had Hausdorff voor de geschiedenis van de Kehilla, waarin hij geboren en door een zorgvuldige opvoeding zo sterk verankerd was. De interessante collectie archiefstukken, boeken en brochures, die hij van zijn vader had geërfd, leverden hem een deel van de stof voor de geschiedschrijving over de Rotterdamse Joodse gemeente⁹). In 1959 publiceerde hij 'De Opper-rabbijnen van Rotterdam', in: Opstellen aangeboden ter gelegenheid van de installatie van Opperrabbin L. Vorst (Rotterdam). In 1969 verscheen in *Studia Rosenthaliana: De Rotterdamse Kehilla in het tweede kwart van de 19e eeuw* (dl. III nr. 1 pag. 62-81.). Zijn grootste publicatie op kerkhistorisch gebied was het fraai uitgevoerde boek 'Jizkor; Platenatlas van drie en een halve eeuw geschiedenis van de Joodse gemeente in Rotterdam van 1610 tot ± 1960'. Het boek verscheen in 1978 te Baarn en was mogelijk gemaakt door een bijdrage van de Van Witsenstichting.

Met zijn kennis en met zijn collectie Hebraïca droeg Hausdorff wezenlijk bij aan de grote herdenkingstentoonstelling '350 Jaar Joodse Gemeente in Rotterdam', die in 1968 in het Gemeentearchief is gehouden. Als voorzitter van het dagelijks bestuur gaf hij tevens de doorslag tot de inbewaringgeving aan het Gemeentearchief van de oude archieven van de Nederlands Israëlitische ge-

meente. Door inventarisatie zijn deze waardevolle archieven beschikbaar gekomen voor raadpleging door geïnteresseerden.

Hausdorff kon lange tijd bogen op een grote dokterspraktijk, waarvan de patiënten hem op handen droegen. Als praktizerend huisarts heeft hij het heel lang volgehouden. Zijn wacht- en spreekkamer, die hij reeds vanaf zijn vestiging aan de West-Kruiskade in gebruik had, maakten op het laatst wel een ouderwetse om niet te zeggen aftandse indruk. Een indruk die overigens weer werd goedge maakt door de overvloed aan eerbiedwaardige oude boekbanden die zijn spreekkamer stoffeerden. Het was of in Hausdorffs praktijk de tijd had stil gestaan. Tekenend was de aanduiding voor de nabijgelegen tramhalte, als de 'halte Hausdorff', stammend uit het tijdperk dat er nog conducteurs op de tram meereden¹⁰). Het viel hem ondanks zijn leeftijd in 1978 nog niet mee om van de laatste duizend patiënten, die hij had aangehouden, afscheid te nemen. Maar na de verhuizing samen met zijn opgewekte vrouw¹¹) naar een flat aan de Mechelsesteenweg te Antwerpen was hij toch opgelucht van deze grote verantwoordelijkheid bevrijd te zijn. In zijn nieuwe woonplaats vond hij veel van de oude vertrouwde sfeer terug, die hij zich uit het Rotterdam van voor de oorlog herinnerde. Er woonden in die stad veel kennissen en twee getrouwde dochters met haar gezinnen. Niet zonder trots vertelde hij dat één van de dochters zeven zonen had, de zevende een Boudewijn, vernoemd naar de Belgische koning. Ook daarin was Hausdorff traditioneel Joods, dat hij het regerende koningshuis respecteerde en er genegenheid voor koesterde. De laatste twaalf jaren van zijn leven heeft Hausdorff het genoeg mogen beleven zich opgenomen te weten in een levendige Joodse gemeenschap met eerbied voor de traditionele leefwijze, waarvan hij zo graag in Rotterdam een wat algemener herleving had willen meemaken¹²). David Hausdorff is op 7 augustus 1990 begraven op de Joodse begraafplaats van Antwerpen te Putte (Nederland), dezelfde begraafplaats waar in 1935 zijn gerespecteerde leermeester opperrabbin Ritter is begraven.

NOTEN

1) Uitspraak gedaan als voorzitter van het dagelijks bestuur van de Nederlands Israëlitische Gemeente in een toespraak tot de scheidende opperrabbin L. Vorst, 1971 (Geluidscollectie GAR).

2) Michael Saul Hausdorff, geboren op 31 maart 1854 te Wreschen, was in eerste echt gehuwd geweest met Rebecca Jacobson, die kort na de geboorte van hun eerste kind op 19 maart 1889 was overleden.

3) Helene Bondi was op 22 februari 1866 te Mainz geboren. Het huwelijk was op 12 april 1891 gesloten te Wenen.

4) Gegevens betreffende jeugd en studietijd zijn voornamelijk ontleend aan een in 1978 door de auteur afgenomen interview (Geluidscollectie GAR). De heer H.N. Bonnewits wist er de volgende aardige episode uit Hausdorffs jeugd aan toe te voegen: Een Joodse jongen wordt vanaf zijn dertiende verjaardag geacht een man te zijn, een bar mitswa, een zoon van het gebod, met alle Joodse rechten en plichten die een Jood heeft. Dit wordt gemarkeerd door het feit dat de bar mitswa bij de eerste openbare Thora-voorlezing na zijn dertiende verjaardag wordt aangewezen als degene die de voorlezing verricht. Dit is aanleiding voor een feest waarbij familie en vrienden van heinde en verre naar de plaats komen waar de bar mitswa zijn eerste voorlezing houdt. Bij de viering behoort ook een voordracht door de bar mitswa, in de regel over het gedeelte van de Thora dat hij aan de gemeente heeft voorgelezen. Dit alles eist maandenlange voorbereiding, want Thoralezen is heel moeilijk. De hele familie uit Centraal-Europa zou voor deze gelegenheid naar Rotterdam komen en het sprak vanzelf dat David zijn voordracht uit het Duits zou houden. Een voordracht in het Duits is voor een Rotterdamse jongen van dertien natuurlijk al een extra belasting. Zijn dertiende verjaardag volgens de Joodse kalender viel op 9 november 1914; in augustus van dat jaar was de Wereldoorlog uitgebroken en van reizen in Europa was geen sprake meer. De familie kwam niet. Groot was Hausdorffs teleurstelling, omdat hij nu voor niets zijn voordracht in het Duits had voorbereid.

5) Dit is zeer opvallend in 'Jizkor' (Baarn 1978).

6) L.J.van Coeverden, 'In gesprek met D.H.', in: *Van Maand tot Maand*, nr. 37 november 1969.

7) Beide zijn uitgegeven door het Nederlands Israëlietisch Kerkgenootschap te Amsterdam.

8) H.N. Bonnewits, 'Van het bestuur, in memoriam David Hausdorff z.l. ...', in: *Van Maand tot Maand*, nr. 250, sept.-okt. 1990.

9) Onder andere gepubliceerd in het *Rotterdams Jaarboekje*, de jaargangen 1959, 1967, 1972 en 1982.

10) Peter van der Hoest, 'Halte Hausdorff gaat verdwijnen', in: *Rotterdams Nieuwsblad*, 25 maart 1978.

11) Hilde Klara Gradenwitz, geboren te Berlijn, met wie hij in 1935 te Berlijn trouwde.

12) L. van Coeverden, 'Dr. David Hausdorff in Antwerpen overleden', in: *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, 10 augustus 1990.

Voor zijn waardevolle aanvullingen en kritische opmerkingen ben ik de heer H.N. Bonnewits dank verschuldigd.